

Sveriges första svenska kyrkohandbok.

Ett 400-årsminne.

II.

VI SKOLA nu se, hur Olavus Petri i anslutning till de förut angivna grundsatserna utgestaltade sitt handboks försök. Då framställer sig först frågan, vilka handlingar som blivit upptagna. Att avgöra frågan om, vad som av det medeltida materialet skulle medtagas och vad som skulle slopas, var förvisso icke lätt. Å ena sidan stod det evangeliska sanningskravet, å andra sidan hänsynen till »de svaga».

De förut uppräknade kyrkliga akterna, som voro representerade i de medeltida manualen, låta sig ur dogmatisk synpunkt indelas i tvenne grupper av väsentligen olika karaktär och anseende.

Till den förra och viktigaste höra då de, som enligt den medeltida uppfattningen voro av sakramental natur, sålunda:

1) Dopet.

2) Brudvigseln med dess (naturligtvis icke sakramental) bihang Benedictio thalami eller brudhusvälsignelsen.

3) Den komplex, som vi kunna sammanfatta under namnet dödsberedelsen med botens, kommunionens och sista smörjelsens sakrament, vartill (den icke sakramental) begravningen, med vad därtill hör, sluter sig.

Den senare gruppen utgör ett litet urval bland de äldsta och viktigaste medeltida s. k. benediktionerna, d. v. s. välsignelser över naturföremål. Vilken otroligt stor roll dessa benediktioner spelade under medeltiden, då snart sagt allt skulle av kyrkan välsignas, kan man få en livlig föreställning om genom Franz' stora arbete »Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter». Att förhållandena i Sverige på denna punkt någorlunda liknade de i Tyskland rådande, torde icke finnas anledning att betvivla. Däremot ge oss de tryckta manualen icke mycken föreställning om dessa benediktioners utsträckning. Kyrkan själv torde icke med odelad glädje ha sett den ständiga ökningen i antalet föremål, som av den folkliga uppfattningen behövde den kyrkliga välsignelsen, ej heller den utomordentliga rikedom på formler och formulär för alla möjliga och omöjliga fall, som utbildat sig. I sina officiella böcker intog hon därför endast ett mycket måttligt antal benediktioner.

För reformatörerna var likväl detta lilla antal alltför stort. Med en iver, som endast kan förklaras ur den oerhörda vidskepelse, som bedrevs med dessa benedicerade och exorciserade naturobjekt — främst vigvattnet — bekämpa de hela det medeltida benediktionssystemet. Redan under medeltiden hade det icke saknats kritiska röster. Såväl

Wycliffe som hussiterna hade uttalat sig mycket fientligt mot benediktionerna. Vid reformationens begynnelse finna vi ock så tidigt som 1520 en litterär fejd i detta ämne mellan Karlstadt och ett par minoritermunkar. Luther intog emellertid till en början en ganska konservativ hållning. I Taufbüchlein av år 1523 bibehåller han sålunda både saltet och smörjelsen med olja. Sedermera blev han emellertid så mycket mera hätsk och härledde benediktionerna direkt från djävulen. Följande citat ur skriften »Von den Konzilien und Kirchen» (1539) må tjäna att belysa Luthers senare uppfattning: »När nu djävulen såg, att Gud bygger en sådan helig kyrka, så försummade han sig icke, utan byggde sina kapeller därbredvid, större än Guds kyrka, och gick detta så till: han såg, att Gud tog utvärtes ting, såsom dop, ord, sakrament, nycklar o. s. v., varigenom han helgade sin kyrka; då kom han ock fram med utvärtes ting (emedan han alltid är Guds apa och vill härma Gud i alla ting och göra det bättre) och desse skulle ock helga; likasom han gör med vädermakare, trollkarlar och djävlabesvärjare o. s. v., dem han ock låter bedja Fader vår och läsa evangelium över sina konststycken, att det skall vara en stor helgedom. Sammalunda har han ock genom påvarna och papisterna låtit viga eller helga: vatten, salt, örter, ljus, klockor, bilder, agnus Dei, pallia, altare, mässhakar, plättar, fingrar, händer o. s. v.; ho vill uppräknat allt. Och slutligen låtit så helga munkkåpor, att många människor äro i dem döde och begravna, som ville de därigenom varda saliga. Nu vore det väl i sin ordning, om man uttalade Guds ord, välsignelse eller bön, över sådana ting, såsom barnen göra, när de gå till bords, och över sig själva, när de gå till sängs eller uppstå, varom St. Paulus säger (1 Tim. 4: 5): Allt det Gud skapat haver är gott, och varder helgat genom Guds ord och bönen. Ty därav får Guds skapade verk ingen ny kraft, utan varder befastat uti sin förra kraft. Men djävulen har annat i sikte, och vill, att ett Guds verk skall genom hans apespel få en ny kraft och makt. Likasom vattnet bliver genom Guds ord ett dop, ett bad till evinnerligt liv, avtvår synden och gör salig, vilket icke är vattnets natur eller makt; och likasom bröd och vin varder Christi lekamen och blod, och synder förlåtas genom händers påläggning, efter Guds instiftelse; så vill djävulen ock, att hans gyckelverk och aspel skall vara kraftigt och uträtta något utöver dess natur. Vigvatten skall avplana synd, det skall utdriva djävlar, avvända spökerier, beskärma barnsängshustrur o. s. v., såsom påven lärar oss. Detsamma skall ock salt uträtta. Agnus Dei¹, signat av påven, skall kunna göra mer än Gud själv förmår, så-

¹ En av vax från påskljusen framställd, med bilden av ett lamm försedd tavla, som vigdes av påven. De av Luther åsyftade verserna äro väl de av Franz,

som slikt är beskrivet i rim, vilka jag en gång borde utgiva med glossor. Klockor skola driva bort djävlar i vädret; Antonii kniv sticka djävulen; de signade örterna fördriva giftiga ormar; samt signeri läka kor, undanhålla mjölk tjugar, släcka eld; vissa brev göra skottfria i krig, och trygga vid andra tillfällen emot järn, eld, vatten, djur o. s. v. Munkeri, mässor o. d., skola förlåna mer än vanlig salighet. Och vem kan uppräknat allt? Det finnes ju ingen aldrig så ringa nöd, att ju djävulen har stiftat ett sakrament eller botemedel däremot.» (Luther, Skrifter, Stockholm 1857—1859, del VII, s. 261.)

Olavus Petri skulle aldrig kunna uttrycka sig så plumpt som Luther. När Luther härleder benedictionerna från djävulen, nöjer sig Olavus Petri med att förklara dem för människopåfund. Redan 1528 hade han i skriften »Om Gudz ordh och menniskios budh och stadhgar» uttalat sig härom. Han skiljer här mellan tvenne slag av människostadgar. Det ena slaget är av rent praktisk natur och har till syftemål, att allting skall tillgå skickeligt och ordentligt i den kristna församlingen. Mot dessa har han givetvis intet att invända. Det andra slaget av människostadgar befäller sådant, som Gud icke har befallt, eller förbjuder sådant, som Gud icke har förbjudit, i syfte att människan genom att lyda dessa stadgar skall göra en Gudi särskilt behaglig gärning och sålunda skaffa sig förtjänst inför Gud. Dessa äro oevangeliska, och den, som därmed menar sig göra Gud en tjänst, bedrager sig. Till denna grupp av människostadgar räknar han »bruka wigdewatn, Palm, wigdt salt, — — Olning och mong annor stycke och ceremonier som nw ey wel ståå til förteliandes, the ther nw så hallas och brukas at gudhi skal skee ther een tjänist medh» (I: 557). I sin predikan på påskaftonen (Postillan 1530) får han anledning att förklara påskceremonierna såsom »funt wigning, liws och annat sådana» under hänvisning till den gamla seden att döpa endast vid påsk och pingst, varvid han dock icke inlåter sig på någon polemik. På Kyndelsmässodagen kan han dock icke alldeles avhålla sig från ett angrepp på ljusvigningen. Efter en erinran om att bruket är att härleda från hedendomen, fortsätter han: »Men medh thenne kyndermesso liwsz äre mong misbrwk och wiskepilse vpkommen, så at wel wore så nyttigt, Ja mykit bettere, at wij platt ingen liwsz wigde, än at wij skole sådana fastelaghen löpa ther medh, Så skal man nw thet weta, ath thenne liwsz haffua ingen mera krafft än annor liwsz, aleenast skal man ther medh komma j hogh at Jesus Christus är thet sanna liwset som oss alla vplysa skal til then ewigha saligheetena». (O. P. III: 371).

a. a., del I s. 571 citerade. Det heter däri bl. a. om ett sådant Agnus Dei: »Peccatum frangit, ut Christi sanguis».

Att Olavus Petri sålunda på det högsta ogillade benediktionerna och ville motarbeta dem, är tydligt. När han utarbetade sin handbok, var det därför fullt naturligt, att han helt resolut strök samtliga medeltida fristående benediktionsformulär. Men han gick längre. Även när någon benediktion innehölls i något av de av honom upptagna formulären, antingen ströks den eller ändrades i mera evangelisk anda. Det förra tillvägagångssättet kan iakttagas i dopformulärets anmärkning vid saltet: »Her görs ey behooff beswärä saltet som her til dags skeedt är för ty thet är aff sin skapelse gudz reena creatwr» (II: 319). Ett prov på det senare tillvägagångssättet finna vi i vigselritualets ringbenediktion. I de medeltida vigsselformulären benedicerades ringen med följande bön: Creator et conseruator humani generis, dator gratie spiritualis, largitor salutis, eterne deus, immitte spiritum tuum sanctum paraclitum super hunc annulum, vt, que eum gestauerit, sit armata virtute celestis defensionis et proficiat ad eternam salutem. Olavus Petri bibehåller bönen men nedbeder välsignelsen över bruden direkt i stället för över ringen och genom denna över bärarinnan. Bönen får i Olavus Petris omskrivning denna lydelse: »O gudh fadher alzmectigher som aff thin obegripeligha godheet haffuer all ting skapat at the skole tienä menniskione til godho / wij bidhie tich at tu wille werdä til at senda tesse thinne tienarinne som thenna ring til sins echteskaps wårteekn berandes warder / thin helga welsignelse ath hon måå ostraffeligha liffua j then helga stadhga som tu henne tilkallat haffuer». (II: 325 f.)

Genom utmönstringen av benediktionerna hade Olavus Petri väsentligen reducerat det material i det medeltida manualen, som kunde komma i fråga till omarbetning.

Ännu mera än av benediktionerna torde emellertid Olavus Petris evangeliska sinne ha upprörts av vissa stycken i det medeltida begravningsritualet. I trenne hänseenden måste med hänsyn till detta betänkligheter framställa sig.

1) Först och främst måste alla själamässor vara honom förhatliga. Skriften vet, säger han, intet om någon skärseld, »vtan segher aleena om tu rwm epter thetta liffuet, jtt theras som trona haffua, thet andra theras som icke haffua trona, the troogne haffua himmelen, the otroogne heluetit» (I: 435 f.). Men då är det också »oredelighit at man håller messo för the dödha, at the ther medh skola komma vthur skärsseeld». Därtill kommer »at messan jntit offer är och kan jngom medhdelas» (ibm). Mässan är fastmera »jtt nådhafult gudz löffte och tilseyelse, hwilkit jngen kan fåå eller noghrom til godho komma eller medhdelat warda, vtan them aleena som medh sin eghen troo hengia til samma löffte och tilseyelse» (I: 425). Den själva jordfästningen

föregående mässan hörde därför till det, som allra nödvändigast måste utgallras ur den evangeliska kulten.

2) Med mässan hängde nära tillhopa det henne omedelbart föregående dödsofficiet (vigilie mortuorum), omfattande vesper, matutin och laudes. Mot huvudinnehållet i dessa ritual kunde omöjligen i och för sig någon anmärkning från evangelisk synpunkt göras. Till sin allra största del utgöras nämligen dessa »vigilier», liksom för övrigt tidegården i allmänhet, av psalmer ur Psaltaren och läsningar ur den Hel. Skrift (Jobs bok), i stort sett mycket väl valda, så att Olavus Petri gör den medeltida liturgiska traditionen fullständigt orätt, när han såsom en förebråelse i detta hänseende säger: »Äro icke heller the psalma, lectzer, responsoria, som j wigilies jnsatte äre, någhot lydhandes på the dödha» (I: 436). Trots dessa vigiliers bibliska innehåll voro de honom emellertid särskilt förhatliga på grund av den starkt utpräglade meritoriska karaktär, som de (liksom dödmässan) fått. Eftersom skärselden är utsläckt med Guds ord, så måste ock vigilierna liksom dödmässan falla. Voro de verkligen till någon nytta, då vore det synd om de fattiga, som icke kunde låta hålla några vigilier, »ty vtan peningar plägar man intit hålla them». Därtill sjöngos dessa vigilier enligt Olavus uppfattning »skämblika och vtan alla gudelighet och åthwacht». De voro därför mera lika »jtt gudz gabberij än någhon gudz tiänist» (I: 436). Att han med en sådan uppfattning skulle låta hela dödsofficiet falla i sin svenska handbok, är självklart. Att han emellertid härmed kom att göra det svenska begravningsritualet onödigt fattigt, torde icke kunna förnekas.

3) Ett tredje i Olavus Petris ögon misstänkt moment var den direkta förbönen för den döde, som i de medeltida begravningsformulären förekommer i utomordentligt rikt mått. Att en »absolucio defuncti» i sådana ordalag som den i Upsalamanualet förekommande var oförenlig med evangelisk åskådning, säger sig själv. Den lyder: Dominus iesus christus, qui beato petro apostolo ceterisque eius vicemgerentibus potestatem dedit ligandi atque soluendi, ipse te absoluat ab omni vinculo delictorum, et quantum mee fragilitati permittitur absoluo te, ut sis absolutus ante tribunal domini nostri iesu christi, ut habeas vitam eternam, et viuas in secula seculorum». Men Olavus Petri ställer sig över huvud mycket kritisk mot all bön för de döda. »Hwar en böön skal höörd och fruchtsam wardha, skal hon skee vthi en fast troo och j Christi nampn, Men bönen för the dödha kan icke skee vthaff en retta troo, ty, hoo kan troo ath hon kan wara gudhi tack, epter han ther vm j scrifftene jntit talat haffuer, ey heller noghot exempel ther vm giffuit? Troon stäär jw icke annars än på gudz oordh allena, ther thet icke är ther moste wij twifla, Thet nw vthaff sådant

twiffuel och icke aff troona gåår är synd sägher Paulus, Wij kunne icke heller görat j Christi nampn, epter han jntit haffuer ther vm befalet, ty bidhia j Christi nampn är icke såsom thå man aleena segher, Jach bidher tich j Christi nampn eller för Christi skul, hwar thet så wåre, thå skulle alt skee thet wij vthaff öffuerdådigheet och forwitt bidhie» (I: 425 f.). Att Olavus Petri i detta fall dock icke var så alldeles säker på sin sak, bevisas därav, att han såväl vid »vigningen av lik» som vid själva jordfästningen bibehåller bönen för den döde om än i ytterst försiktig formulering. (Om Luthers och Melanchtons ställning på denna punkt se denna tidskrift 1926, sid. 169.)

Begravningsritualets beskärning enligt ovan antydda grundsatser hade ytterligare i hög grad reducerat manualens material. Vad som nu återstod, var egentligen blott sacramenten. Av dessa vågade sig Olavus Petri emellertid icke på att stryka något. Annars skulle han nog gärna sett, att han sluppit upptaga den sista smörjelsen. Hänsynen till de svaga förbjöd dock en sådan oförsiktighet som att helt och hållet förbigå en tydligen mycket uppskattad akt. Om sina mindre vänliga känslor mot denna »olning» låter han oss emellertid icke vara i tvivelsmål. Det vore »alla likast epter scrifftenne, at samma olning bliffwe til baka». Skall den bibehållas, måste man åtminstone undervisa folket om att denna smörjelse icke, såsom förut skett, finge betraktas som »itt weghabreff eller beskerm emellen dieffuullen och hans (den sjukes) siel», ej heller finge man tro, att den kunde borttaga synderna. Man skulle icke såsom förut skett smörja de sjuka »til dödz» utan efter apostlarnas exempel smörja dem »til lijffz». Dessa brukade smörjelsen nämligen allenast »til en lekamelig läkiedom». Den av Olavus Petri motvilligt behållna sista smörjelsen har sålunda av honom degraderats till en tom ceremoni.

Efter denna redogörelse för Olavus Petris ställning till de medeltida förebilderna torde det vara fullt tydligt, varför Sveriges första svenska handbok kom att innehålla formulär för just följande akter: 1) Döpsen, 2) Brudvigseln, 3) Sjukbesöket (boten, sjukkommunionen och sista smörjelsen), 4) Vigningen av lik (commendatio animarum), 5) Jordfästningen. Därtill komma ytterligare tvenne formulär, nämligen ett för barnakvinnors kyrkogång och ett för beredelsen av dödsdömda fångar, detta sistnämnda väsentligen blott en modifikation av sjukbesöksordningen. Vad det förra beträffar, har det ingen förebild i de tryckta medeltidsmanualen, ehuru naturligtvis akten, som är urgammal, förekom även i den svenska medeltidskyrkan.

Vi övergå nu till en kort redogörelse för huru de särskilda formulären av Olavus Petri blivit utgestaltade. (Forts.)

Knut Peters.